

Rehák László

A JOGÁLLAM, A CIVIL TÁRSADALOM ÉS AZ ÁLLAM ELHALÁSÁNAK MARXISTA ELMÉLETE

Nem kétséges, hogy a jogállam és a civil társadalom kérdésköre nem csak a válságba került szocialista országok gyakorlata és a szocializmuskép jövőbe mutató megreformálása kapcsán jelentkezik: az állami gépezet felépítése, főleg hatásköre és alakítási távlatai minden valamirevaló fejlődőképes országot érint és foglalkoztat. A jogállam és különösen a civil társadalom a különböző értelmezések ellenére századunk második felében elméleti és gyakorlati kérdésként is igencsak előtérbe került, amelyek időszerűségét a szocialista társadalmak válsága még csak növeltek. A jóléti államhoz fűződő remények nagy részének meghiúsulása és az újkonzervatizmus előretörése a maga részéről a jogállam gyakorlati és elméleti kérdéseit, a civil társadalom kérdéseit – elsősorban mint elméleti kérdést, mint a meglévő helyzet javítására irányuló társadalmi elvárást – a figyelem központjába helyezi világviszonylatban is.

Erről a jelenségről, de nemcsak állam–társadalom–egyen viszonylatában Papp Zsolt magyarországi filozófus-politológus (aki magát egyszerűen „szociológiai tájékozottságúnak” jelöli, amikor hivatásos filozófusokat szólaltat meg, lásd: *Filozófus-per 1973, Világosság különkiadása, 1989, 5. oldal*) 1988-ban megjelent kötetében így fogalmaz:

„A nyolcvanas évek dereka táján azonban jó ideje érlelődő megújulások, „váltások”, változások szemtanúi, sőt részesei vagyunk – gazdálkodásban, napi politikában, ideológiában, multidézésben, mentalitásokban, érzületekben, elméletekben és mozgalmakban egyaránt. Talán spekulatív s kevésbé tudományos a megfogalmazás, ám alighanem minden érdeklődő egyetért abban, hogy a „korszellem” meglódult – Keleten és Nyugaton egyaránt. Nem „párhuzamosan”, nem „találkozva”, de nem is egymást taszítva vagy kizáróan”. (Kormetszetek, Bevezetés; Kossuth Könyvkiadó, 1988, 5. oldal.)

A civil társadalom szorgalmazói a törekvés eredetét egyrészt a jóléti állam kialakulásával, majd annak háttérbe szorulásával magyarázzák, amelyre a szociális juttatások korlátozása következtében került sor, mégpedig a neokonzervativizmus hatására. Így összegezi ezeket a nézeteket Albin Ingliča is (*Gledišta folyóirat, „Država blagostanja, civilno društvo i pravna država”; Belgrad, 5–6/1988, 60–62. o.*). Az ilyen geneológia mellett sok

érv sorakoztatható fel, de nem kétséges, hogy ez nem az egyetlen lehetséges megközelítési mód.

Egyesek a jóléti társadalom jelentkezésének csíráját az F. D. Roosevelttel által indított New Deal megvalósításában, az állami befolyás monopolisztikus kiszélesítésében és ennek bizonyos értelemben előrevetítését a Churchill és Roosevelt által 1941. augusztus 14-én közzétett Atlanti Charta név alatt ismert okmányban látják, amelyhez egy sor állam csatlakozott, elsőként a Szovjetunió 1941. szeptember 24-én. Ez az okmány szerint a két állam a faszizmus elleni harc révén olyan háború utáni állapotot szándékozik létrehozni, amely „megvédi az embereket a félelemtől és a szegénységtől”.

Az állami hatalom befolyásának monopolisztikus kiszélesítése a gazdálkodás és általában a társadalmi élet több területére, nem kapcsolható csak a jóléti állam kialakulásához. E sorok írójának megítélése szerint sokkal átfogóbb jelenségről van szó, amelyet szociológiai előadásai során az etatizmus a XX. század derekán, legalábbis különböző fokozatban jóformán általánossá váló erőteljes előretörésként fejtett ki. Ennek oka a meglévő társadalmi rendszerek vagy legalábbis alakulófélben lévő politikai-gazdasági rendszerek (amelyek mögött mindig társadalmi nagycsoportok tényleges vagy vélt érdekei voltak és vannak) önfenntartási igényében rejlik, az adott rendszer belső ellentmondásai alapján kifejezésre jutó önfenntartási entrópiában, ami nem indokol és magyaráz, de legalább érzékelteti a jelenséget. Mert az amerikai New Deallel egyidejűleg jelenik meg ellentétes előjellel a Hitler hatalomra juttatásával berendezkedő vegyes pártállami és magántulajdonos termelési rendszer és rendőrállami társadalom. Mindezt megelőzően a húszas évek végén a Szovjetunióban N. I. Buharin és követői gazdaságfejlődési elképzeléseinek végleges felszámolása szintén egyértelműen megszilárdítja az etatizmust. A második világháború hadigazdálkodása az etatizmust a hadviselő feleknél még elterjedtebben és határozottabban megszilárdítja a háborús erőfeszítések kifejlesztésében.

Ezt az etatizmust a háborús befejezése nem teszi feleslegessé, csak céljait és részben módszereit változtatja. A hadigazdálkodásról való részleges áttérés a békekötést követő időszakra, ami nem jelentette még a békés időszakra jellemző termelést, hiszen hidegháború, ami egy tényleges harmadik világháborúra való fölkészülődés, 1946-ban kezdődik (W. L. S. Churchill 1946. március 5-én Fultonban, az Egyesült Államokban megtartott beszéde) és azt követően bizonyos enyhülés ellenére továbbra is folyik a fegyverkezési hajszája, amely az állam szerepét – mint termelésirányítóét és óriási megrendelőét – előtérbe helyezi. Ennek következtében a legjelentősebb országok gazdasági szerkezetében létrejön a hadiipari és technikai-tudományos együttes, továbbá az államapparátus megnövekedésével, valamint a bonyolult technikai termelési eljárások következtében kialakul a sajátos irányítók rétege. Így megszületik az államirányítási bürokrácia, a gazdasági szakirányítók (managerek) és irányító hivatásos katonai szakértők hármass ötvetéből kialakult sajátos társadalmi szerkezeti tényező. Ennek a tényezőnek nagy befolyása van nemcsak az adott ország gazdaságának működésére, hanem közvetlenül vagy közvetve az ország politikai rendszerére is. Ez utóbbi világviszonylatban maga után vonta a parlamentarizmus válságát, olyan országokban is, amelyek már a XX. század első felében is

a parlamentarizmus példáinak számítottak. A tényleges hatalom gyakorlása és a döntéshozatal az állami szervek végrehajtó intézményeibe toldott át, részben olyan intézményekbe, amelyeket a képviselőház csak részlegesen ellenőrizett. A képviselők a parlamentben mindinkább saját pártjuk legfelsőbb vezetőségének az utasításaihoz tartották magukat.

Ezért bontakozik ki elméleti-tudományos síkon, de a választók sokaságának érdekei alapján egy mind szélesebb körű mozgalom, amely a közügyek intézésében a közvélemény befolyását szorgalmazza – függetlenül attól, hogy körülünk technikai fejlődése folytán hatásos eszközökkel manipulálható a közvélemény. A közvetlen demokratikus választások iránti igény szemmel láthatóan megnőtt, ugyanúgy a népképviselőket, a parlament szerepének nevelési igénye is. Ezért az államhatalom hatáskörének a múlt századi és századunk első két évtizedéhez képest nem elsősorban a jóléti állam kialakulása, majd letűnése és az újkonzervatív irányzat szociális juttatásainak megszorításából eredő következmény. Nem kétséges, ezek a körülmények is figyelembe veendőek egy időtartamban és társadalmi jelentőségében átfogóbb folyamat részeként.

A jelenkori államhatalmi sokrétű jelenlét és a múltéhoz viszonyítva, amikor elképzelhetetlen felfokozottsága két egymással összefüggő politikai mozgalom megjelenését serkentette, amely mozgalmak némi eltérő értelmezéssel, de jelen vannak a polgári tőkés társadalmak haladó mozgalmában, de az eddigi korai szocialista társadalmak megújulásának is lényeges tételét képezik. Ez a két mozgalom a jogállamiság erősítése és a civil társadalom kialakítása. Mindkét elképzelés már több mint két évszázados törekvésre vezethető vissza. Valójában a haladó polgárság (a hűbéri franciaországi harmadik rend) törekvése fejezte ki annak idején ellenszegülését az egyeduralkodó monarchia korlátlan uralma ellen. Ma azok a gondolatok és elvek, természetesen más értelmezésben, a jelenkor társadalmi jelenségei alapján fogalmazódnak meg, de eszmei kapcsolatuk tagadhatatlan.

A törvényesség elve – ami még nem jelenti eleve az adott társadalom demokratizmusát is – a végrehajtó hatalom, jelenkorunkban legtöbbször a közigazgatási szervek, szigorúan törvényekkel megszabott és eljárásukban meghatározott helyzetét jelentik. Valamikor a törvényesség a hűbéri egyeduralkodó hatalmának a korlátozását jelentette csak, ma lényegében a parlament, a törvényhozó legfelsőbb népképviselői szerv hatalmának megszilárdítására irányuló törekvést jelenti. Formálisan a jogállamiság (Jugoszláviában a törvényesség és alkotmányosság elveként emlegetik az alkotmányjogi és politikai tudományok) azt jelenti, hogy lényegesebb rendszabályok csakis törvénnyel írhatók elő, amelyeket természetesen a törvényhozó hozhat meg. Ez egyben azt jelenti – régebbi hazai gyakorlatunkhoz is híven –, hogy semmilyen más állami szerv (köztársasági elnökség, kormány) nem hozhat úgynevezett törvényerejű rendeleteket, amelyeket a törvényhozó a legközelebbi ülésén megerősít mint törvényes rendelkezést (esetleg elutasít, amire, amíg az ilyen alkotmányos rendelkezés érvényben volt, nem volt példa). A kormány csak a törvény végrehajtására vonatkozó közelebbi rendelkezéseket tartalmazó rendeletet hozhat, de azok már tételes rendelkezéseket nem tartalmazhatnak. Ha az utóbbira szükség mutatkozik, törvénymódosításra van szükség, amit csak a törvényhozó végezhet

el, éppen olyan eljárással, mintha új törvényt alkotna. A törvények alkotása csak kivételesen történhet sürgősségi eljárással. Így már az eljárás, de még inkább a gondos előkészítés és a törvényhozási politika a törvény tételes rendelkezéseinek állandóságát szorgalmazza és arra törekszik, hogy elkerüljék a törvényes rendelkezések gyors változtatását.

A jogállamiság értelmezése ily módon gyakran nemcsak az érvényben lévő törvényes rendelkezések tiszteletét jelenti, hanem a jogi rendelkezések állandóságát, ami a gazdálkodás jogi keretei között megbízható támpont lehet a gazdálkodás közép- és hosszú távú tervezésében és előirányzásában.

Külön kérdést jelent a kötelező tételes jogszabályok előírása és alkalmazásuk azokra, akik nem tartják be ezeket. Egyszerűbben, ez egyrészt a törvényhozás, másrészt a végrehajtó hatalom (a közigazgatás) és a bíraskodási viszony kérdése. Már Ch. de S. Montesquieu (1689–1755) síkraszállt a hatalom egymástól való világos elhatárolásáért: a törvényhozó hatalom, a bíraskodás és a végrehajtó hatalom egymástól való elválasztását tartotta indokoltnak. Megjegyzendő, hogy ezt a hármas megosztást – legalábbis elvben – az angolszász országokban és az Egyesült Államok nyomán Latin-Amerikában igyekeztek politikai rendszerként meghonosítani, uralkodó és hivatalos tanítássá tenni. Montesquieu és követőinek elve maradéktalanul azonban sehol sem valósult meg, még ott sem, ahol hivatalosan állították, hogy azt elvben és a gyakorlatban megvalósították.

Az emberiség történelmének egyik fintora, hogy éppen Montesquieu hazájában a nagy francia polgári forradalom idején a jakobinusok igyekeztek érvényesíteni egy ellentétes elvet, a „népi szuverenitás” elvét, amely szerint minden hatalom a néptől ered és a népet illeti meg. Ezt az elvet tartalmazza a jakobinusok soha életbe nem lépett alkotmánya, amely elv lényegében a jakobinusok terrorjához és ellenterorjához vezetett, és végül a bonapartizmust eredményezte. Így gyakorlatilag ez az elv nem valósulhatott meg a maga idejében. A szocialista munkásmozgalom sokkal inkább hajlott a jakobinusok népi szuverenitásának elve felé, amely szerint a legfelsőbb népi képviselő kezébe összpontosul minden hatalom: a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás (a bíraskodás). Ezt az elvet képviselték Lenin és követői a Szovjetunió létrehozásának idején, ezt követi az úgynevezett sztálini alkotmány (főleg Buharin szövegezése alapján), amelynek szövege közvetlenül nem vall a sztálinisták önkényuralmának a rémtetteiről, és ez a népi szuverenitás elve vált általánosan elfogadottá a második világháború után újonnan megalakult népi demokrata szocialista államok politikai rendszereinek kialakításában. A népi szuverenitásnak ez az elve (egy sor más szuverenitás mellett) jelenleg is a jugoszláv öngazgatású szocializmus hivatalos doktrínája, noha maradéktalanul sohasem valósulhatott meg, különösen a bíraskodás terén, ahol szükségszerűen jelentkezett a bíróságok törvényszabta függetlensége és felelőssége.

Megjegyzendő, hogy Európa-hírű alkotmányjogászkodunk és politológusunk, J. Đorđević, az uralkodó hivatalos népi szuverenitás elvét affirmatíván tárgyalva az elsők között, legalábbis Jugoszláviában, rámutatott arra (J. Đ.: *Politički sistem, Prilog nauci o čoveku i samoupravljanju*; Izdanje Saveza udruženja pravnika Jugoslavije; Bgd, 1967, 628–642. oldal), hogy ezt az elvet a sztálinista

rendszer kíméletlenül felhasználta rémuralmának a fenntartására, a törvény-szegések sorozatának az elkövetésére és a bíraskodásnak mint az igazságszol-gáltatási intézményrendszernek a megcsúfolására, ami maradandó károkat okozott a Szovjetunió-n belül, de a szocializmusnak is mint eszmének és gya-korlatnak világviszonylatban. A népi szuverenitás elvének leple alatt a bíróságok a hatalmi struktúrát képező bürokrata társadalmi réteg egyik hatékony erőszakszervévé züllöttek.

A szocializmus megújítása, a szocializmus reformja kétségtelenül a bírás-kodás etikai, jogi és politikai rendszerbeli jelentős változtatását vonja maga után. Ezt nálunk – a JKSZ 1988. májusi értekezletének útmutatásai alapján – a bíróságok függetlenségének erősítéseként emlegetik, amire vonatkozóan már több változtatást készítettek elő. Ezenkívül a közigazgatási szervek törvények-kel előírt rendelkezések alapján vezetett eljárásának a biztosítékaként fontos előírás a közigazgatási ügyekben való döntés bírósági tárgyalás útján történő felülvizsgálata. Ezek az elemek fokozatosan beépültek politikai rendszerünk-be, de mégsem vagyunk – és joggal – elégedettek a nálunk megvalósuló törvé-nyesség elvével. Ennek oka – és ezt ma a JKSZ 1988. májusi értekezletén, az egyedi tudományos elemzésektől eltérően, már társadalmi szinten kimondott nézetként is tekinthetjük – abban az eltérésben keresendő, ami a politikai állam és a hatalmon lévő uralkodó egypártrendszer valamint a jogállamiság kialakítá-sa között van. Egyelőre ez még elvi irányvétel, megvalósítása nem egyszerű; közérthetően kifejezve ez a JKSZ, a párt és az állam szétválását jelenti. Ez a szétválásztás a valóságban sohasem lesz teljes, de alapjában véve mégis megva-lósítható. Ennek alapján egy egészen más jellegű törvényességről és jogállami-ságról beszélhetünk a szocializmusban, ami – ez csak az utóbbi évtizedben ke-rült szembetűnőbbben napirendre – fontos eleme lehet a szocializmuskép kor-szerűsítő reformjának. Ez a társadalmi és emberi viszonyok demokratizálásá-hoz vezethet, és a párt társadalmi helyzetét lényegesen megváltoztathatja, első-sorban úgy, hogy szerepe és befolyása nem az államhatalmi eszközök révén va-lósul meg, hanem az egész társadalom politikai pluralizmusának kifejezésre juttatásával. Így a valóságban is megnyílik az út a korai szocialista társadal-mak demokratizálása felé, és egyrészt közelebb kerülhetnek egymáshoz az elvi rendelkezések és elképzelések, másrészt ezeknek az óhajoknak a hétköz-napi életben való tényleges megvalósítása. A szocialista országok gyakorlatá-ra eddig nem ez volt a jellemző (beleértve Jugoszláviát is, függetlenül attól, hogy 1948 óta a szocializmus korszerűsítésére törekedett: világgraszoló el-képzelés volt és a jövőre vonatkozóan is időszerű marad öngazgatásra vo-natkozó törekvése).

Az ilyen célhoz vezető út még nem világos, de az első lépések már határo-zottan kirajzolódtak. Ezek a pártállamiság megszüntetése és a jogállamiság ki-alkapítása. Ez egyben – erre is már találunk virágnyelven tetszetős önmegbocsáj-tó enyhe megfogalmazást – a normatív és a valóságos közötti tátongó hézag le-szűkítése (mintha a normát nem azért hoznák meg, hogy azt maradéktalanul végrehajtsák és érvényre juttassák). De használatos még egy, sajátos virágnyel-ven megfogalmazott másik szépítő jellemzés, nevezetesen: meg kell szüntetni a valóság kitűzött célok és óhajok alapján való ideologizált szemlélését, és he-

lyette reálisan szembe kell nézni a tényleges megvalósításokkal. A valóságot ideologizált szépítés nélkül tudomásul kell venni.

Az újabb felismerés, ami Marx idejében és a XIX. századi marxizmusban nem volt jelen, de a XX. század marxizmusába belopakodott, kimondja, hogy a politikai pártállam nem jelent társadalmi haladást, és a polgári társadalom által kialakított jogállam – noha a valóság ott sem fedi mindenben a meghirdetett elveket és érvényes törvényes rendelkezéseket – egyáltalában nem lebecsülendő érték, még kevésbé valami elvetendő burzsoá-kapitalista létesítmény, hanem egy, az emberiséget általánosan érintő civilizációs vívmány, amelyet a szocializmusnak el kell fogadnia azzal, hogy idővel még továbbfejlessze. Ez a mostani és az esetleges még fejlettebb jogállam ma sem, a jövőben sem lesz azonos Max Weber (1864–1920) idealizált semleges bürokrata államapparátusával. Társadalmi jellege mindig lesz, politikai befolyást az állampolgárok mindig gyakorolnak majd az államgépezetre, de igaznak bizonyultak azok a vészjtósló figyelmeztetések, amelyekre M. Weber utalt: egyetlen politikai párt monopolisztikusan rendelkezik az államgépezet kényszerszervei felett és a monopolisztikus uralkodó párt politikai akarata előtérbe kerül a meghozott törvényes rendelkezések tiszteletben tartásának rovására. Ezért a szocialista reformmozgalmak sorra elfogadják a jogállamiság fejlesztését a korszerű, megújuló szocializmus egyik követelményeként a valóságban is, tekintettel arra, hogy elvben a törvényesség elve a legtöbb esetben nem volt kétséges. Ez annál is inkább érvényes elvi nézet volt, mert korunk minden reakciós diktatórikus rendszere és fejletlen kezdetleges társadalmi képtelen volt, gyakran szándékában sem állt, jogállamot létrehozni és kifejleszteni.

A korszerű államról kialakult nézetek és gyakorlat a XVIII. és a XIX. században az államhatalmat mint az adott társadalmi rend keretszervezetét és a tőkés gazdálkodás zavartalan és biztonságos működését biztosító tényezőként igényelték az akkori társadalmak döntő jelentőségű erői. A XX. század társadalmi folyamatai kibővítették, sőt túlméretezték az államszervezet szerepét, amelyben az etatizmus hipertrófiája gyakran jelen van nemcsak az adott társadalom globális működésében, hanem mind határozottabb az ellenszegülés az ember magánéletébe való beavatkozással is. Mégis, az államhatalom szerepének napirenden lévő megnyirbálása esetén is, az állam elhalása még sokáig várat magára, ez sokkal hosszabb időt vesz majd igénybe, mint amilyennel eredetileg számoltak a szocializmust-kommunizmust megálmódó gondolkodók és mozgalmak.

Az utópista szocialisták a jövő eszményi társadalmára vonatkozó elképzeléseikben az államnak nem szánnak jelentősebb szerepet. Ez Marx elképzeléseire is vonatkozik, noha a nagy gondolkodó és forradalmár igen tartózkodó a jövő társadalmának felvázolásában. Valójában az állam szerepére vonatkozó marxi nézetek terjedésével – amire J. Đorđević már felhívta a figyelmet –, Nyugat-Európa szocialista mozgalmában két felfogásbeli vonulat jelentkezik, amelyek ha nem is mutathatók ki folytonosságukban, napjainkban is jelen vannak. Az egyik vonulatot a franciaországi szocialisták elképzelései képviselik, amelyek nem számolnak az állam teljhatalmával, és felfogásaikban követik vagy legalábbis közel állnak az utópista szocialistáknak és magának Marxnak a néze-

teihez. A másik vonulat a német szocialistáké, ide sorolva Marx egykori németországi emigráns sorstársait és személyes barátait, akik idővel hazatérve a Német Császári Birodalom szociáldemokrata pártjának vezető egyéniségei lettek. Emlékezetes Marxnak levélbe foglalt kifakadása a Gothában összehívott egyesülési pártprogram-tervezet kapcsán. Közismert az utókor számára, hogy milyen élesen bírálja kiadatlan kézírataiban Hegel hajbókoló áhítatos nézeteit az állammal kapcsolatban – a „korszerű államhoz” fűzött reményei miatt, megállapítva, hogy úgy látszik, az állam iránt táplált istenfélő tisztelet olyan német betegség, amelytől a német szocialisták sem mentesek.

Lenin nagyon lényegesnek tartotta Marx és Engels eredeti nézetei alapján készített jegyzeteiben – amelyeket az első világháború alatti svájci könyvtármunkája idején készített, és amelyek a szocialista állam fokozatos elhalására vonatkoztak. Meghagyta, hogy megfelelő megmunkálás után, ha az 1917-es ideiglenes kormány végez vele, jelentessék meg azokat. Erre így nem került sor; Lenin 1917 augusztus–szeptemberében *Állam és forradalom* című befejezetlen könyvében szövegbe önti jegyzeteit, a következő évben meg is jelenik. Leninnek az állam elhalásáról szóló elmélete akkor még feltételezés, egy olyan elképzelés része – még ha az oroszországi valóság és Lenin intézkedései más-képpen alakulnának is –, amely az oroszországi forradalmat és a szocializmus kezdeti kialakítását egy világ-, de legalábbis európai forradalmi folyamat részeként tekinti. Lenin elméleti feltételezéseiben így jelen van az állam elhalásával kapcsolatos francia eszmei vonulat, kezdeti gyakorlati intézkedéseiben pedig a német nézetek. Az intézkedéseket (azok Lenin általi elméleti védelmét is) első-sorban az adott kegyetlen, mostoha körülmények által kikényszerítetteknek tekinthetjük.

A szocialista állam kialakításának sztálinista modelljét egy sajátos német értelmezés folytatásának tekinthetjük, amely magán viseli a Sztálinra és követőire jellemző leegyszerűsítéseket és a helyi körülmények ázsiai jegyeit. Ezért vált fokozott mértékben történelmietlenné és alkalmatlanná ez a minta, amikor a második világháború után a kelet-európai államokra egyetlen üdvözítő és szocialista megoldásként ráerőszakolták.

Ismeretes, hogy 1948-ban Jugoszlávia tett kísérletet először szembetűnő módon – nem ez volt a JKP Sztálin nézeteit módosító első intézkedése – a szocializmus és a vele kapcsolatos nemzetközi viszonyok reformjára és korszerűsítésére, a sztálini ellenforradalmi nyomásnak ellenszegülve. Feltárva az állam elburokratizálódásában és az elidegenedett párt és állami bürokrácia teljhatalmában a Jugoszláviát sújtó sztálini szocialistaellenes ellenforradalmi intézkedések belső társadalmi tartalmát, 1950-ben a munkásönigazgatás bevezetésének eszméje – mint a szocialista állam etatizmusának leépítéséhez vezető lehetséges út – már csak egy következő lépést jelentett. A jövőben megoldásra váró kérdés: miért valósult meg olyan lassan az önigazgatás, melyek voltak legfontosabb buktatói, és mi a teendő? – Az önigazgatás erősítésének szándéka ellenére ugyanis erősödött az etatizmus.

A szocialista eszmei áramlatokban – ha nem is minden változatában – a szocializmus eszméjének első jelentkezése óta jelen volt az az elképzelés, hogy a jövő társadalmá nem a külső állami kényszer nyomására szerveződik. Ez az

önszervezkedés az utópista szocialisták számára a társadalmi feszültségek és el-
lentmondások nélküli emberi közösség volt. Marxnál az osztály nélküli társad-
alom nem állapot, hanem szakadatlan fejlődési folyamat lesz, ennek alapján
lehetővé válik az ember szabad önmegvalósítása, a munka felszabadulása és a ter-
melők szabad közösségén alapuló társadalom, amely már nem igényli az állam lé-
tezését és intézményei külső kényszerének kifejtését. Lenin elméleti feltevései is
szorosan Marx elképzeléseinek keretein belül mozognak, éppúgy, ahogyan a ju-
goszláv öngazgatásból és a munka felszabadulásból kiinduló elgondolások is. Ez
utóbbi annyiban sajtóságos csak, hogy már kifejezi a szocializmus addigi gyakorla-
tának válságát, és akkor jelentkezik, amikor a szocialista mozgalmak magukat ra-
dikálisnak tekintő szárnyában szinte dogmatikus módon vallják a szocialista állam
teljhatalmának forradalmi, társadalomalakító szerepét. Egyes jugoszláv, de főként
nyugat-európai marxista társadalomtudósok számára a felfedezés erejével hatott a
felismerés: mennyire eltér Marx eredeti elképzelése a szocializmus és az állam vi-
szonyáról, hogy a múltban a szocialista megmozdulások is mennyire igyekeztek
előtérbe hozni a proletariátust és a dolgozót mint a cselekvés alanyát – ellentétben
a sztálini állampolitikai gyakorlattal és az azt megindokolni kísérletező elméleti-
eskedő bizonygatással. Valószínűleg ezért jelentkezik éppen Jugoszláviában olyan
hangsúlyozottan az állam elhalásának elmélete, amelyről akkor is szónokolnak és
értekeznek, amikor a valós társadalmi viszonyokban erősödik az etatizmus az ön-
igazgatás eddig elért szintjének rovására.

De a XX. század második felében, vagyis párhuzamosan, jelenkezik az álla-
mi gépezet által képviselt erősödő hatalom elleni ellenállás is, amely különböző
formában és jelszavak alatt alakul ki és fejlődik fel. Ma legkifejezöbben elsősor-
ban a civil társadalom létrehozásában nyilvánul meg, amely az állami hatalom
korlátozását szorgalmazza, és az állampolgárok államtól független önszervez-
kedési jogának megszilárdítására törekszik. Ehhez kapcsolódik az egyedi pol-
gári szabadságjogok maradéktalan tiszteletben tartása, ennek eredetét elméleti-
leg az ember természeti jogából vezetik le – különösen hatásos képviselője J. J.
Rousseau (1712–1778) –, amit a fejlett polgári társadalmak minden megtorpa-
nás ellenére az elmúlt két évszázad alatt a valóságban is igen magas szintre fej-
lesztettek, és így az emberiség általános civilizációs vívmányává vált. A polgári
társadalmakra szerintünk tévesen azt mondják (pl. Albin Igličar: *Država bla-
gostanja, civilno društvo i pravna država; Gledišta*, 5–6/1988., 63. o.), hogy
„tovább fejlesztik” az ún. természeti jogot, holott inkább ennek a jogelmélet-
nek a megújulásáról van szó.

Valójában Rousseau és a francia forradalom eszmei előkészítőinek az állam-
polgári szabadságjogokra vonatkozó nézetei nemcsak a haladó polgári gondol-
kodásban vannak állandóan jelen. Az állampolgár helyzete az államhatalommal
szemben az állampolgár társadalmi helyzete, a civil helyzete és társadalmi mi-
volta az államhatalommal szemben sokkal inkább jelen van Marx gondolatvilá-
gában, mint ahogy azt általában a marxista irodalom tárgyalni szokta. Neveze-
tesen, Lenin rövid megfogalmazásában (Engels Anti Dühringje alapján) a mar-
xizmus három eszmei forrása esetében nem a „három” az elsődleges, hanem az,
hogy az emberiség alapvető haladó élvonalbeli eszmei áramlataiból alakult ki.
Így Predrag Vranicki (P. V.: *Trinaest teza o Marxu*; megjelent a *Marx nakon*

100 godina c. kötetben, Zágráb, 1984, 389–391. oldal) kimutatta, hogy Marx szocializmusképéhez nemcsak a XIX. század eleji nagy utópista szocialistáktól merített, hanem jócskán a kortárs utópista Moses Hesstől is. De ez vonatkozik a XVIII. század felvilágosodás képviselőire is. Marx eszmei fejlődésére ők nemcsak Hegel közvetítésével hatottak, hanem közvetlenül is (ne feledjük az ifjú Marx apai kézikönyvtárát, apjának F. M. A. Voltaire volt a kedvenc szerzője, Marx pedig mint sok Rajna-vidéki, már gyermekkorában írt-olvasott franciául).

Számunkra ma is lényeges, noha sajnos csak elvi jelentőségű Kardeljnek az a megállapítása, miszerint: „Az embernek sem az állam, sem a rendszer, sem a politikai párt nem adhat boldogságot. Az ember csupán önmaga teremtheti meg boldogságát.” (A szocialista öngazgatás politikai rendszerének fejlődési irányai. 1982, Újvidék, 16. oldal.) Azóta világszerte, de nálunk is a szocializmus reformjához még határozottabban kapcsolódott a gond és az elkötelezettség az egyén jogai és megelégedettsége iránt. Ez éppúgy vonatkozik azokra a szabadságjogokra, amelyeket az egyén társadalmán belül lényegében egymaga valósít meg, mint azokra a szabáságjogokra, amelyeket többedmagával társulva vagy csoportosulva valósíthat meg.

Ezen jogok fontosságának a felismerése a jövő korszerű szocializmus képének kialakításában azért perdöntő, mert noha a szocialista mozgalom a múltban sem tagadta ezek fontosságát – hiszen a fejlett polgári társadalmakban ezeknek a jogoknak a tényleges felfejlődése jórészt a dolgozó tömegek küzdelme révén valósulhatott meg – ténylegesen a szocialista mozgalom két évszázadában a kollektívizmus eszméje volt a domináló. Ez nem jelentette azt, hogy a szocialista mozgalmak nem küzdöttek volna álhatatosan a polgárok szabadságjogainak teljes mértékű kiterjesztéséért (gyülekezési szabadság, egyesülési szabadság, sajtószabadság, a politikai nézetek szabadsága, a lelkiismereti szabadság, az általános választójog mindenkire való kiterjesztése), amely jogokat a polgári társadalom, különösen Nyugat-Európán kívül, igencsak szűken mért, és általában csak fokozatosan terjesztett ki, azt sem mindenhol (például a nők általános szavazati jogát). De a szocialista mozgalomban újszerű volt a kollektívizmus és ebből kifolyólag a társadalmi szolidaritás, a megélhetési források társadalmisítása (amelyeknek csak egyik módja az államosítás) és a szociális jogok biztosítása. Ehhez kapcsolódóan az állampolgári jogok a kezdeti szocializmus megvalósításának éveiben, méghozzá a szocializmus etatista sztálini modellje alapján, az állam teljhatalma és a bürokrácia dölyfös önkénye következtében az állampolgári szabadságjogokat gyakorlatilag a letűnt társadalmi rend ismérvei közé sorolták.

Most, a szocializmus reformja és korszerűsítése kezdetén világos – figyelembe véve a fejlett polgári társadalmakban is az ottani sajátos etatizmus elleni polgárjogi mozgalmak küzdelmeit és az ott elért eredményeket –, hogy az emberi szabadságjogok az emberiség fejlődésének általános értékű civilizációs vívmányai. Ezek a jogok és megvalósításuk ma is lényeges eredmény minden társadalom számára, de érték lesz a jövő társadalmá számára is. Természetesen az egyén szabadságának megvalósítása és az önkifejezés szabadságának biztosítása nem jelenti a szolidaritás és kollektív társadalmiasultság eszméjének feladását.

Ma már alig vitatható, hogy az egész világ jövője számára lényeges az emberi szabadságjogok biztosítása. Ennek érdekében egész sor nemzetközi megállapodást kötnek, amelyek aláírói kötelezik magukat, hogy saját belső rendjükben megvalósítják a vállalt kötelezettségeket. Ilyen alapon az állampolgári jogok érvényesítése mindinkább internacionalizálódik, és nem marad egy-egy ország kizárólagos belügye, függetlenül saját társadalmi berendezésétől, tekintettel az önként vállalt nemzetközi kötelezettségekre és a kialakuló nemzetközi közfelfogásra.

A hazai hivatalos és felelős körök megítélésére hozzánk bizonyára közelálló példa Budimir Lončar szövetségi külügyi titkár fellépése a Párizsban 1989 május–júniusában megtartott nemzetközi értekezleten, amelyet a résztvevők az emberi jogoknak szenteltek. Ezen az értekezleten B. Lončar (Magyar Szó, 1989. június 1., 3. oldal) síkraszállt az emberi jogok és szabadságok őszinte fejlesztéséért és védelméért, valamint az emberi méltóság biztosításáért. Hangsúlyozta: az emberi jogok átfogó és egybekapcsolt voltát, legyenek azok politikai jogok, polgárjogok, gazdasági, szociális vagy kulturális jogok. A többnemzetiségű Jugoszlávia számára létkérdés az egyéni és kollektív jogok biztosítása, a diszkrimináció kizárása. Ezen felül bejelentette büntetőjogunk revízióját, az ún. gondolati büntetést elítéltek amnesztiáját és a szóbeli bűnözésre vonatkozó rendelkezések eltörlésének javaslatát. Bejelentette a katonai szolgálat módosításának javaslatát: ne legyen kötelező azok számára, akik vallási meggyőződésük alapján tartózkodnak a fegyverforgatástól. Ezenkívül a gondolat- és kifejezésszabadságra vonatkozó és a bíróságok függetlenségének szilárdítását biztosító további rendelkezéseket készítünk elő. Mérlegelik nálunk a halálbüntetés eltörlését vagy legalábbis kimondásának lényeges korlátozását. Folyamatban van a választási törvény és a polgárok egyesüléséről szóló törvény módosítása. Erőteljes társadalmi megmozdulás van kibontakozóban az emberi jogok fejlesztésére és megvalósításuk biztosítására.

Jugoszláviát figyelembe véve, de ez vonatkoztatható általában is, ma már világos, hogy az emberi jogok megvalósítása és fejlesztése a jövő, de mindinkább a sürgető korszerű szocializmuskép kialakításának és megvalósításának elengedhetetlen és lényeges eleme. Ez nyilvánvalóan nem elsősorban az államgyámkodását, hanem mindenképpen az önmagukat érdekeik alapján kifejező állampolgárok és dolgozók aktív részvételét követeli meg.

Rezime

Pravna država, civilno društvo i marksistička teorija o odumiranju države

Autor polazi od konstatacije poznatog filozofa-politologa Žolta Papa (Papp Zsolt) da postoji upadljiv interes i pokret kako na Zapadu, tako i na Istoku za preispitivanje shvatanja i prakse odnosa čovek–društvo–država i za brojne faktore koje se nadovezuju na ove odnose. Shvatanja nisu koherentna, čak ni paralelna, te se ni autor ne slaže s tim, da se porast uvažavanja građana na Zapadu javlja pre svega kao reakcija na hipertrofirani uticaj, moć i delimično napuštanje koncepta države blagostanja u poslednje dve decenije.

Autor ukazuje na okolnost da se hipertrofija države javlja početkom tridesetih godina razvojem državnog kapitalizma koji u našem veku ima svoj specifični raznoliki put razvoja, a da se etatizam u socijalističkom pokretu i društvenoj praksi praktično javlja pobedom Oktobarske revolucije.

U radu se podseća na činjenicu da je socijalistički pokret oduvek zastupao ideje kolektivizma, ali ne i ignorisanje prava i položaja pojedinca. Podseća na prva ukazivanja u Jugoslaviji – na ukazivanja J. Đorđevića – na to da su u socijalističkom pokretu u pogledu uloge države (državne regulative i prinude) od početka prisutne dve paralelne koncepcije: jedna koja preferira društvenu organizovanost i druga koja fetišizira državu. Ovu drugu nedvosmisleno odbacuju i Marks i Engels i na osnovu njih na teoretskom planu i Lenjin. Koncept ljudskog samoizražavanja i ostvarenja kod Marksa po autoru nije prisutno samo posredovanjem Hegela već i neposredno pod uticajem francuskog prosvetiteljstva i koncepcija prirodnih prava čoveka literarno razrađenih još u XVIII. veku.

Rad se završava razmatranjima snažnog prodora odbacivanja svemoći socijalističke države u Jugoslaviji na teoretskom planu, počev od 1950. godine kroz koncept samoupravljanja i revitalizacije marksističke teorije postepenog odumiranja države kao početnog napora osavremenjavanja ideje socijalističkog društva. Autor ukazuje ujedno i na sazrevanje shvatanja u Jugoslaviji tokom osamdesetih godina o važnosti jačanja pravne države naspram političke države i učvršćivanja položaja i prava građana kao značajnog elementa izgrađivanja savremenog koncepta socijalizma koji bi odgovarao novim uslovima u svetu.

Summary

Constitutional State, Civil Society and Marxist Theory of Withering away of the State

The author starts from the statement of the well-known philosopher and political scientist Zsolt Papp that there is an apparent interest and movement both in the West and East related to the revision of conceptual and practical aspects of the relationship man–society–state and of innumerable factors connected with these relations. The conceptions are not coherent, not even parallel, thus even the author does not agree with the statement that the increase of appreciation of the citizens in the West is primarily the result of the hypertrophied influence, power and partial renunciation of the conception of the welfare state in the last two decades of the postwar period. The author points to the circumstance that the hypertrophy of the state appears at the beginning of the thirties with the development of state capitalism, having its specific different way of development in our century and that etatism practically arises in the socialist movement and social practice by the victory of the October Revolution in the Tsarist Russia.

The work reminds us of the fact that the socialist movement has always supported the ideas of collectivism, but not also the ignorance of the rights and status of the individual. It reminds us of the first implications in Yugoslavia – of the implications of the academician J. Đorđević – to the fact that, concerning the role of the state (state regulations and compulsions), two parallel conceptions exist in the socialist movement from the beginning: one of them which prefers the social organization and the other one which fetishizes the state. This other one is categorically refused by Marx and Engels, but, following them, also by Lenin in theoretical field. According to the author, the concept of the human self-expression and -realization does not exist with Marx only through the mediation of Hegel, but also directly, under the influence of the French

enlightenment and of the conceptions of the natural human rights literary elaborated already in the 18th century.

The work ends with considerations related to the powerful penetration of refusing the absolute power of the socialist state in Yugoslavia in theoretical field beginning from 1950 through the concept of self-management and revitalization of the Marxist theory of gradual withering away of the state as the initial effort to update the ideas of the socialist society. Simultaneously, the author indicates also the ripening of opinions in Yugoslavia in the course of the 80s about the importance of strengthening the constitutional state opposite to the political one as well as strengthening the status and rights of citizens as an important element of creating the contemporary concept of socialism which would correspond to the new conditions in the world.